

LUND UNIVERSITY

Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning

Andersson, Hans

Published in:
Bebyggelsehistorisk tidskrift

2001

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Andersson, H. (2001). Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, (42), 7-16.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Perspektiv bakåt och framåt på medeltida stadsforskning

I.

Forskning kring de medeltida städerna har onekligen upplevt en renässans de senaste decennierna. En viktig orsak till detta är de många stadsgrävningar som genomförts och de nya stora material som kommit fram vid dessa. Under 1970- och 80-talen fokuserades medeltidsarkeologin i betydande utsträckning på staden. Under denna tid fanns också de första ansatserna hos arkeologerna att undersöka urbaniseringsprocessen som sådan sett i ett regionalt och nationellt perspektiv. Historiker hade tidigare arbetat förutom med den enskilda staden även med stadsutvecklingen som sådan i sin forskning, även om det relativt sett var få som ägnade sig åt dessa frågor.

Arkeologerna tog i betydande utsträckning över mycket av de betraktelsesätt och angreppssätt på staden som historikerna hade haft. Samtidigt innebar detta att man sannolikt förbisåg andra möjligheter som låg just i det arkeologiska materialet. Det kan därför vara viktigt att stanna upp och försöka precisera hur forskningssituationen ser ut i dag men inte stoppa där utan pröva vilka utvecklingsmöjligheter, kanske t o m vilka alternativ till dagens forskning det skulle kunna finnas. Urbaniseringsforskning bedrivs på många håll, om än i huvudsak koncentrerad till modern tid. Vad kan vi hämta därifrån för att formulera en delvis annorlunda strategi. I detta inlägg vill jag följa två linjer: att försöka se hur läget är i dag mot bakgrund av den tidigare forskningen och att diskutera några alternativ för framtiden.

Det finns inom medeltidsarkeologin i dag ett allt bredare spektrum av problemställningar och sätt att närma sig problemen. De klassiska frågorna finns naturligtvis kvar men idag har arbetsområdet vidgats väsentligt. Det innebär också att synen på stadsarkeologin och dess möjligheter ändrats över tiden. Det kan ju vara värt att hålla i minnet när jag nu skall till att börja med göra en försök att skissera hur den medeltida urbaniseringsprocessen uppfattats av inte minst arkeologerna.

Men först ett par anmärkningar rörande ordet urbanisering. Begreppet urbanisering var omdiskuterat, när det lanserades i medeltida sammanhang. Det hade nämligen i första hand förbundits med utvecklingen under industrialiseringens tid. Första gången i Norden som det

används, såvitt mig bekant är, var i början av 1970-talet och blev på sätt och vis stadfast genom titeln på rapportboken till det nordiska historikermötet i Trondheim 1977.¹ I dag ifrågasätts knappast användningen av begreppet också för äldre perioder. Vi skall dock inte bortse från att begreppet i sig själv täcker en bred verklighet, som i sin tur behöver preciseras. Det är något mer än vad ett ord som stadsutveckling innebär. Det finns naturligtvis skillnader i urbaniseringens yttringar över tiden, men utgångspunkten är ändå att det finns något som är gemensamt och som gör att vi kan tala om en process som sträcker sig över lång tid. Vi får bara akta oss för att bli så fångade av begreppet att vi hamnar i en närmast deterministisk tro.

Ser man till den historiska och arkeologiska diskussionen i stort skulle man kunna säga att det har funnits vissa delfrågor som har dominerat diskussionen över tiden: kronologi, definitioner, aktörerna, förhållandet mellan inhemska och internationella rötter i utvecklingen, kontinuitet och diskontinuitet.

II.

Fram till 1970-talet hade egentligen historikerna banan för sig själv med några få undantag, t.ex. Lund och Gamla Lödöse, där stadsarkeologisk verksamhet bedrevs.² Ändå är de historiker som behandlar urbaniseringsprocessen påfallande få. Det är de enskilda stadsmonografierna som dominerar. Klassikern är Adolf Schück som med sin avhandling *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* från 1926 lade grunden till en svensk stadsforskning.³ Det fanns förvisso äldre forskare som varit inne på ämnet, såsom Hans Hildebrand,⁴ men det var Schück som gjorde den första grundläggande genomgången. När man skall diskutera den tidiga stadsutvecklingen i Sverige kan man inte komma förbi Schück. I detta sammanhang skall endast beröras hans stadsdefinition, som var mycket framsynt, inte minst i förhållande till dåtidens diskussion: ”en tätare bebyggelse, vars invånare på grund av sina gemensamma handelsintressen bildar en samhällsenhet i ekonomiskt eller rättsligt avseende eller i bägge dessa hänseenden”.⁵ I en diskussion, som fortfarande var mycket koncentrerad på ett formellt stadsbegrepp var detta något nytt. Visserligen hade Henri Pirenne 1925 publicerat boken *Medieval cities*, i vilken han betonade fjärrhandelns betydelse för den tidiga stadsutvecklingen i Västeuropa,⁶ men Schück har ingen hänvisning till denna bok. Detta tyder på att Schück i sina slutsatser varit oberoende av Pirenes diskussion. Schück såg alltså köpmännen som de aktiva aktörerna i stadsutvecklingen. Han menade också att det inte var nödvändigt att staden definierades rättsligt. Därmed minskade gapet mellan vikingatidens tätorter som Birka och de medeltida städerna. Uppenbarligen såg Schück

möjligheterna av en kontinuitet i varje fall i vissa avseenden från de vikingatida tätorterna till de medeltida städerna. Schück betonade också att de flesta av de handelsplatser som redan före folkungatiden utvecklats till stadssamhällen från början hade en svensk befolkning och att den tyska immigrationen tillhör ett senare skede. Han såg alltså stadsväsendet framför allt som ett resultat av en inhemsk utveckling.

För Curt Weibull var det den tyska handelspolitiska expansionen, som gav incitamentet till att städer utvecklades från 1100-talet och framåt. Han såg om man vågar dra indirekta slutsatser av hans texter inte någon egentlig kontinuitet från tidigare handelsplatser.⁷ När Erik Lönnroth i en rapport till Det nordiske historikermøde i Århus 1957, vilken primärt berörde synen på hansestäderna och Sverige, formulerade sin syn på den tidiga stadsutvecklingen, tog han särskilt upp frågan om det som han kallar den ”nu förhärskande uppfattningen om hanseaternas nyckelroll för den medeltida handeln och för stadsväsendets uppblomstrande i Sverige”. Han citerade här M.M. Postan som i Cambridge Economic History skrev att Skandinavien under senare delen av 1100-talet och under 1200-talet ”utgjorde så att säga ett ekonomiskt vacuum”, där en inhemsk köpmannaklass saknades och där tyskarna hade fritt spel⁸. Efter en genomgång, där bl. a. arkeologiskt material från Lödöse och Gösta Hasselbergs forskningar rörande Visby stadslag bildade några av utgångspunkterna, blev Lönnroths slutsats ”att man i nuvarande forskningsläge inte har någon anledning att räkna med betydande tysk invandring och tysk dominans i svenska städer förrän under 1200-talet, då Lübeck, den ledande tyska handelsstaden vid östersjön, hade nått full utveckling”. Han konstaterade vidare att ”redan under 1100-talet flera svenska sjöstäder vuxit upp till betydande orter: Visby, Sigtuna, Östra och Västra Aros, Kalmar och Lödöse... Något kommersiellt vacuum före tyskarnas uppträdande har inte existerat”. Han tillade att den här synen påminde om den bild som Schück gav 1926 men med en väsentlig skillnad: ”som verkande kraft i händelseförloppet utöver kyrkans och kungamaktens organiserande verksamhet avtecknar sig tydligare än förr en aktiv handelsinsats av Sveriges egna invånare.”⁹ Han påpekade också att forskningsresultaten kring hanseaternas insatser i Sverige trots allt var mycket oklara eftersom forskningen försökt finna lösningen inom ”det politiska skeendets ram”, men enligt Lönnroths uppfattning borde diskussionen mera direkt än förut skett tagit sikte på ekonomisk-historiska och socialhistoriska arbetsuppgifter.¹⁰ Lönnroths synsätt påminner här starkt om Pirennes, när denne sin bok *Medieval Cities* säger att den ”is an attempt to expound, in a general way, the economic awakening and the birth of urban

civilisation in Western Europe during the Middle Ages”. Denna starka inriktning mot de ekonomiska faktorernas betydelse förblev länge dominerande i efterkrigstidens diskussion, .

I den svenska medeltidsarkeologiska litteraturen fanns få skrifter som egentligen problematiserade stadsutvecklingen utifrån ett arkeologiskt perspektiv. Arkeologiskt material användes som vi sett av både Schück och Lönnroth. Men det gjordes inget försök av någon arkeolog att ge sig in i en mera generell diskussion kring dessa frågor. I de arkeologiska stadsmonografier, som publicerades, var utgångspunkten handelsplatsen som omvandlas till köpstad det genomgående temat. Kontinuiteten betonas som t ex i Sigtuna, där arvet från Birka förs vidare och som sedan tas över av Stockholm.¹¹ I Lund är det kult- och marknadsplatsen som bildar utgångspunkt för köpstaden och ärkebiskopssätet.¹² Den politiska makten finns i båda fallen med som aktör, men t o m i en så markerad administrativ centralort som Lund blir det ändå de ekonomiska faktorerna som framhävs. Det är i alla fall svårt att se att den arkeologiska diskussionen i dessa avseenden på något avgörande sätt skiljde sig från historikernas.

I mitten av 1970-talet ändrades perspektiven i forskningen på ett par sätt. Viktigt var det som skedde vid ett nytt nordiskt historikermöte, denna gång i Trondheim 1977. I flera av bidragen, framför allt det norska och det svenska,¹³ till den medeltida rapporten inom ramen för ett av mötets huvudteman: Urbaniseringsprocessen i Norden, betonades att stadsutvecklingen eller urbaniseringen var en del av den centrala maktens ambitioner. Kungamaktens betydelse för utvecklingen kom att understrykas mycket starkt. M a o kom den politiska faktorn att tillmätas en betydligt starkare roll än vad Pirenne och hans efterföljare gjort. Inte endast de högmedeltida städerna tolkades som en del av centralmaktens organisation utan också de tidiga tätorterna sågs också som uttryck för liknande ambitioner. Dessa idéer influerade också starkt den arkeologiska diskussionen. Inspirationen här kom också utifrån. Richard Hodges bok *Dark Age Economics* från 1982 spelade i detta sammanhang en viktig roll, inte minst genom att han kom att förmedla alternativa ekonomiska synsätt framför allt baserade på Polanyi.¹⁴

Ett annat inlägg, som fick stor betydelse, var när Erik Cinthio i början av 70-talet tog upp en diskussion kring förhållandet mellan köpingorterna och städerna i Skåne. Han förde in ett helt nytt moment i debatten, nämligen frågan om diskontinuitet eller kontinuitet mellan de tidiga köpingorterna och städerna. Han hävdade att de haft helt olika roller att spela internationellt och regionalt och att de representerade olika maktgrupperingar: stormannagrupperingar och

kung.¹⁵ Hans ställningstagande medförde också att tidigare kontinuitetsresonemang kunde ifrågasättas och att man blev tvungen att i mera detalj studera förutsättningarna och den arkeologiska bilden för resp. orter. Cinthios uppfattning innebar i sin förlängning att ett tidigare antaget samband från Birka över Sigtuna till Stockholm kunde betvivlas.

Ett annat exempel på kontinuitetsdiskussion från samma period rörde byarnas tillkomst och det brott som blev när de ”vandrande byarna blev stationära. Även om den diskussionen inte var helt ny fick den nytt bränsle genom undersökningarna på Fyn som T. Grøngaard-Jeppesen och E. Porsmose som med början under 1970-talet började publicera resultaten medan deras huvudarbeten kom något senare.¹⁶ Också här, liksom för urbaniseringen, hävdades en diskontinuitet i utvecklingen. Fram till början av medeltiden hade byarna varit ”vandrande”, i varje fall bebyggelsen. När de då blir stationära inträffar en helt ny situation. Det var också möjligt att se liknande tendenser i skiftena i Mellansverige.¹⁷

Cinthios tes fick en mycket stor betydelse för den fortsatta diskussionen inte minst inom stadsarkeologin. Under 1970-talet expanderade den stadsarkeologiska verksamheten kraftigt. En förändrad syn och en insikt om vad kulturlagren representerade, när de hotades i samband med exploatering i stadskärnorna, låg bakom denna förändring. Denna nya situation innebar att arkeologiska undersökningar kom att genomföras i någon form i nästan alla landets medeltida städer med skiftande resultat men i många fall med mycket givande resultat.¹⁸ En del i denna utveckling var projektet Medeltidsstaden, vars uppgift i första hand var att skapa en överblick över vilket arkeologiskt material som fanns från de svenska och finska medeltidsstäderna och analysera situationen i resp. städer och den kunskapspotential som fanns. I arbetet kom också vissa grundläggande hållningar fram i ett mera syntetiskt perspektiv. Kontinuitetsfrågan var en av dessa, bara lite annorlunda formulerad än hos Cinthio. Här kom kontinuitets- och diskontinuitetsdiskussionen att fr. a gälla övergången äldre medeltid-högmedeltid.¹⁹

1200-talets betydelse för urbaniseringen framhövdes särskilt. Speciellt betonades att i de flesta fall fanns det egentligen inga föregångare till de orter som under 1200-talet utvecklade sig till städer. Några undantag fanns: Lund, Lödöse, Sigtuna och kanske någon mer. I den mån det fanns arkeologiskt material från bosättningar dessförinnan tolkades dessa inte som stadslämningar eller kanske inte ens som lämningar efter någon slags föregångare. Det berodde på det arkeologiska läge som rådde och kanske inte minst på att diskussionen försköts mot ett geografiskt område där 1200-talsexpansionen var så tydlig, nämligen östra

Mellansverige. Diskussionen i Sverige kom på detta sätt att skilja sig från t ex den norska där gränserna ingalunda drogs så hårt utan utvecklingen sågs mera som kontinuerlig.

Denna diskussion satte naturligtvis fokus på den problematik som ligger i själva begreppet kontinuitet och diskontinuitet. Den tvingade fram en diskussion, som kanske kunde ha varit ännu grundligare om vad som i själva verket läggs in i begreppen. I vilka avseenden kunde man tala om kontinuitet eller diskontinuitet I vissa avseenden fanns det definitivt en kontinuitet: platskontinuiteten, de geografiska förutsättningarna, kanske intressenterna. I andra avseenden gick knappast en kontinuitet att påvisa. Det hängde naturligtvis samman med den kontext inom vilken urbaniseringen utvecklade sig. Framväxten av den medeltida staten ändrade förutsättningarna. Huvudproblematiken känns igen från en äldre diskussion i ännu större skala: frågan kring kontinuitet eller diskontinuitet i övergången från det romerska riket till Europas äldre medeltid.

Det var alltså under 1970-talet och det begynnande 80-talet som arkeologerna på allvar blandade sig i urbaniseringsdiskussionen. Fortfarande fördes egentligen diskussionen i hög grad med utgångspunkt i de problemställningar som hade etablerats utifrån de skriftliga källorna. I relativt lite utsträckning utnyttjades det arkeologiska materialet för att ställa nya frågor utifrån just detta materials speciella möjligheter.

III.

Den tyngdpunkt på 1200-talets urbanisering som funnits under Medeltidsstadens arbete kom så småningom under 1980- och 1990-talen att förskjutas bakåt i tiden och fokuseras på två perioder. Genom ett antal större undersökningar av orter från äldre medeltid både här i landet och särskilt i Norge kom den arkeologiska diskussionen att koncentreras på denna periods urbanisering och dess orsaker och yttringar. Det andra komplexet var ett förnyat intresse för järnålderns centralortsbildningar.

Perioden från sent 900-tal till 1200-tal blev betydligt tydligare genom de stora undersökningar, som genomfördes i Trondheim och Oslo i Norge och Lund, Lödöse och Sigtuna i Sverige. Det är väl knappast fel att säga att det är här som stadsarkeologin främst har firat triumfer. Genom dessa undersökningar tillkom ett underlag, som var väl ägnat att än en gång ta upp frågor kring bl. a. urbaniseringsprocessens kronologi, innehåll, yttringar och drivkrafter. Kontinuitetsfrågorna kom åter i fokus liksom maktfrågorna. En mera sammansatt bild än tidigare tonade fram.²⁰

Det förnyade intresset för järnålderns centralorter är också viktigt att notera. Ribe har sedan länge framstått som en sådan viktig plats inte minst genom att där kontinuitetsfrågorna till den medeltida staden länge var problematisk. Genom att numera också vikingatidsbebyggelse är funnen där har den diskussionen kunnat kompliceras och nyanseras. Inspirerade av Dankirke, Lundeborg, Gudme m fl. centrala platser och områden i Danmark har också studier av järnåldersboplatser i södra Sverige som t ex Uppåkra och Ravlunda framför allt men också i Östergötland, Uppland och Västsverige genomförts och en helt ny bild med en rad centrala orter börjar framträda. Den är betydligt mer mångfacetterad än den som fanns tidigare, då det främst var Birka och Kaupang och liknande platser som diskussionen rörde sig kring.²¹

IV.

Det är ingen tvekan om att det i dag finns ett helt annat underlag än för bara 10-15 år sedan att föra en bred diskussion kring den tidiga urbaniseringsprocessen i ett långtidsperspektiv från järnålder och framåt. Att i den diskussionen också de ”gamla” frågorna kring kontinuitet och diskontinuitet liksom maktfrågorna kommer att finnas kvar är jag övertygad om. Det nya är i så fall att genom nytt material de gamla begreppen kan nyanseras och användas för att visa på processens komplexitet.²² Men samtidigt som detta sägs måste också konstateras att det finns stora forskningsluckor. Det som hittills inte studerats särskilt mycket rör bl.a. frågor kring orternas inre organisation och sociala struktur, som utgår från det arkeologiska materialet. Kommande avhandlingar och andra bearbetningar kommer förhoppningsvis att fylla en del av luckorna.

V.

Något som man slås av, när man ser hur urbaniseringsforskningen bedrivits för medeltiden, är den kraftiga specialiseringen. Städerna i sig är studieobjekten, knappast städerna eller centralorterna i en större regional eller nationell eller internationell kontext. För en arkeolog är det naturligt att arbeta i en lokal miljö, att kanske t o m specialisera sig på en plats. Det är så mycket arbete och insatser som måste investeras för att kunna säga något om just den platsen. Man måste lära känna lämningarna, bevaringsförhållanden, den arkeologiska situationen överhuvudtaget. Därtill kommer också en tendens till uppdelning i stadsarkeologer, landsbygdsarkeologer, borgarkeologer etc., vilket ytterligare kan spä på en inte alltid önskvärd specialisering. Även den historiska forskningen tenderar som redan nämnts att också hamna i denna specialisering. Kan vi då bredda oss och finna nya vinklingar

och aspekter som kan utveckla urbaniseringsdiskussionen, både när det gäller de gamla frågorna och nya? Jag vill ta upp ett par sådana tänkbara grepp.

VI.

Det första exemplet utgår från ett historiskt och rumsligt perspektiv. Landskapet fragmentariseras ofta. Vi delar upp det i ett antal tydliga operationella kategorier; stad, by, borg, ensamgård, kyrka etc. Objekten blir ofta utgångspunkten för specialstudier. För att kunna behandla dem systematiskt måste vi definiera och avgränsa. Genom tidernas lopp har många definitioner för stad prövats och många av dem har naturligtvis varit operationellt användbara för sina ändamål. Inte minst har detta gällt för den forskning som hittills bedrivits.²³ Men hur långt kan vi driva denna kategorisering utan att göra våld på verkligheten? Den är ju ingalunda alltid klar och utan gråzoner. I själva verket utgör landskapet och dess olika delar ett nätverk för att använda en bra term, som kanske i dag är något sliten. Michael Aston har en mycket enkel men pedagogisk bild på detta i sin handbok om landskapsarkeologi (fig.1).²⁴ Hur analyserar vi ett sådant nätverk från arkeologiskt håll?

Det kan tyckas att det är enkelt att dra en gräns mellan by och stad. Men i grund och botten kan vi verkligen hävda detta? Det finns ord i olika språk som avspeglar att för de samtida var inte saker och ting helt klara. I Norden används det latinska ordet *villa* både för by och för stad. Ibland får *villa* ett tillägg *forensis* som betyder by med torg och som vanligen då översätts med *stad*.²⁵ Det finns något i den topografiska bilden som tyder på det samma. Man kan erinra sig uppsatsen från 1961 av G. Laring om stadsplan och byplan i det centrala Västergötland. Där han visar att det i grund och botten inte är så stor skillnad mellan städerna och byarna i dessa avseenden.²⁶ Går man till Sydeuropa kan man göra liknande iakttagelser. Rougiers i Provence, som klassificeras som en by, men innehåller en borg, kyrka och hantverks- och handelsaktiviteter, delvis av ganska avancerat slag.²⁷ Det är en verklig tätbebyggelse. Om man reser i t ex Toscana har man ofta svårt att se skillnader mellan sådana platser som kallas städer och sådana som benämns byar.

Ett annat exempel. Makten i landskapet tar sig många uttryck. Staden är ett, borgen, huvudgården är ett annat, kyrkan kanske ytterligare ett. I staden samlas ett antal funktioner som en makthavare vara intresserad att på ett eller annat sätt kontrollera. Detta är en viktig drivkraft i den medeltida urbaniseringen. Det behöver ju inte primärt alltid vara en centralmakt, kungen, som ligger bakom, men förr eller senare har flera av de lokala

centralorterna annekterats av kungamakten för dess maktanspråk. Men ser man på den svenska kartbilden finner man att stadsutvecklingen ingalunda är jämn. Norr om Gävle finns överhuvudtaget ingen medeltida stad. I andra delar är stadsväsendet mycket svagt: Västergötland, Värmland, det inre av Småland etc. Makt i landskapet kan också utövas från en huvudgård eller från en borg. Ibland blir borgen så utvecklad rent topografiskt att den kommer att innehålla alla de grundelement, som finns i en tätort/stad. Differentierat hantverk, handel, tätbebyggelse är sådana. Är inte detta också uttryck för samma process som i andra delar av landet leder till tillkomsten av städer? Grundförutsättningen är att skapa ett nätverk för kontroll, valen av noderna i landskapet och deras fysiska utformning liksom bredden i innehållet kan skilja, men att dra gränserna skarpt går knappast och blir egentligen ohistoriskt. Rent topografiskt kan det bli svårt att skilja mellan en stad som har en borg med anslutande bebyggelse och en borg med förborsbebyggelse. Det kan t o m vara så att i vissa fall resulterar denna vilja att kontrollera inte ens i ett fysiskt nedslag. Kanske birkarlarnas skatteuppbörd i nordligaste Sverige skall föras in i en sådan diskussion? Detta skall kanske inte drivas för långt. Jag har behandlat detta i ett annat sammanhang, tyvärr, när detta skrivs, ännu inte tryckt.²⁸

I stället för att som vi normalt gör närma oss städerna som en alldeles särskild kategori kanske vi i första hand skulle se på vad som händer när människor flyttar samman. Det är ändå vissa basala krav som ställs på organisation och gränsdragningar, vägar, tillgång till vatten etc. Vissa krav på regleringar blir naturligtvis nödvändiga att tillgodose för att underlätta samboendet. Detta får konsekvenser för den topografiska utformningen. Orterna får olika uppsättningar av ekonomiska och administrativa (ibland) funktioner, Även i de flesta städer förblir jordbruket en viktig del långt fram i tiden. Vissa av orterna skiljer ut sig genom att den ekonomiska bakgrunden är olika. Graden av centralitet påverkar ortstrukturen och sedan tillkommer naturligtvis de styrandes intressen och ortens roll nationellt och internationellt som alla ändå skapar någon slags skillnad eller hierarki. De hänger ändå samman i olika former av nätverk. Men vilka orter räknar drar vi in i en diskussion om urbanisering? Var går gränserna?

Det jag vill ha sagt med detta är att vi kanske måste finna nya analysredskap och ett annat tänkande om vi skall komma vidare och förstå urbaniseringen i bred bemärkelse. Det innebär inte att det gäller att finna generella lagar, men att vi måste försöka att finna mera generella drag i utvecklingen och till detta lägga de speciella faktorer, som hänger samman med tid och rum. I stället för att tala om urbaniseringen i Nordeuropa under ett visst skede, söker vi

studera ortsutvecklingen i bred bemärkelse, varför man slog sig samman i tätorter och varför dessa utvecklade sig olika.

Om vi på detta sätt börjar se på landskapet som en arena där vi finner olika bosättningsmönster över tiden, där vi finner basala likheter i människans sätt att organisera rummet oavsett bosättningsort och tid men skillnader i orternas detaljutformning, funktioner, rättsliga status och hierarkiska placering blir vi kanske inte fullt så beroende av att definiera verkligheten. Därmed finns det också plats för alla de gråzoner som finns. Lite tydligare formulerat: kanske studierna skall börja i människornas behov och deras och omvärldens krav på vilka funktioner som måste finnas. Detta angreppssätt kan också fungera i ett storskaligt perspektiv. Anders Andrén har i en uppsats som heter State and towns och som behandlar stadsutvecklingen i Skandinavien gjort några intressanta observationer där han menar sig se städernas förläggning till vissa ekologiska zoner.²⁹

Detta skulle också kunna innebära en brytning med vår isolering till det svenska eller skandinaviska och vår koncentration till stadsutvecklingen som sådan. Det blir nödvändigt med komparationer för att vi både skall se det speciella och det generella. Hur många har egentligen fördjupat sig i det intressanta problemet att under perioden omkring år 1000 sker en strukturell förändring inte bara på många håll på landsbygden i Danmark och i Sverige utan också i England (Wharram Percy), Frankrike (Rougiers) och Sydeuropa överhuvudtaget (incastellamento). Och detta sker ungefär samtidigt som ett medeltida stadsväsende börjar växa fram i Nordeuropa och viktiga strukturella ändringar i stadsväsendet sker i Sydeuropa och, inte minst intressant, ett stadsväsende börjar ta form på Östafrikas kust. Vad är generellt och vad är speciellt? Finns det trots allt storskaliga samband?

VII.

Forskning kring urbanisering är i dag mycket omfattande. Ser man ut i världen i dag är detta inte märkvärdigt. Enligt Nationalencyklopedin bor 55 % av Sveriges befolkning i städer med mer än 20000 inv. Siffran för världen är enligt samma källa 30 %. 2000. Den största delen av forskningen knyter sig till den industrialiserade staden, även om de globala perspektiven gör att bilden börjar bli betydligt mer mångfacetterad än vad den varit tidigare. De historiska perspektiven finns där även om generaliseringsgraden är sådan att variationerna inte alltid kommer fram. Urbanisering kan också betyda olika för olika forskare. Lite av detta skiner igenom i Nationalencyklopedins artikel om urbanisering. Den ekonomiske geografen ser ett

ömsesidigt beroende av stadsbefolkningens bosättning och näringslivets utveckling. Humanekologen ser de problem som ligger i anhopningen av människor på en och samma plats. Inom sociologin har enligt Nationalencyklopedin begreppet urbanisering två betydelser, dels tillväxt av stadsbefolkningens andel av den totala befolkningen, dels spridning av vanor och levnadssätt som är typiska för (stor)staden, exempelvis anonymitet, till andra delar av samhället o s v. Den ende som lägger ett historiskt perspektiv är faktiskt antropologen,

Det är värt att notera att historiker, arkeologer, stadsplane- och arkitekturhistoriker inte kommer till tals i detta avsnitt. De återfinns i stället under ordet *stad*, som i första avsnittet definieras på följande sätt: ”ett geografiskt område som kännetecknas av en viss typ av rättslig status (juridisk definition) eller en viss typ av markanvändning (funktionell definition). I båda fallen består en stad vanligtvis av en tät bebyggelse- och befolkningsanhopning (se även stadsbyggnad och urbanisering).”

I det förra fallet blir det de generella processerna som analyseras inte de speciella, i det senare fallet blir det inte så mycket de generella processerna som beskrivs utan den mera specifika historiska utvecklingen, visserligen också den i viss mån generaliserad men i en annan mening. Det är dock urbaniseringsprocesser som beskrivs, ofta utan att ordet används. De historiskt inriktade disciplinerna har varit ängsliga eller avvisande att ge sig in i en mera generell urbaniseringsdiskussion. Detta innebär också att när urbanisering diskuteras från historiskt håll blir det ur ett svenskt/nordiskt/europeiskt/ o m enbart västeuropeiskt perspektiv. Andra områden i världen dras inte in.

Det finns alltså, grovt sagt, i grunden två parallella diskussioner löpande när det gäller urbanisering/stadsutveckling. Det intressanta är att vi finner arkeologer i båda lägren. Antropologiskt påverkad arkeologi med bas framför allt i USA, för att generalisera återigen, utgör i första hand det första lägret, medan de europeiska arkeologerna med sin historiska inriktning tillhör det andra. Man kan i detta sammanhang hänvisa till en bok med många olika exempel, som kan illustrera framför allt det första sättet att närma sig urbaniseringsprocessen, nämligen *The Archaeology of Africa* från 1993.³⁰ Var den svenska och skandinaviska traditionen placerar sig är inte svårt att se. När det gäller den äldre urbana historien är det den ”historiska” traditionen som är helt allena rådande. En utveckling inom vår forskning som också tar sikte på det mera generella vore intressant att se. Vi behöver vidga vår teoretiska och metodiska bredd och vår internationella utblick. Då kan vi också nå att på ett helt annat sätt än i dag också dra in ett internationellt material och på allvar blanda oss in i en generell

urbaniseringsdiskussion. Det arbete som bedrivs i afrikansk arkeologi vid Uppsala universitet men sin inriktning mot bl a "Global urbanism" blir härvidlag intressant att följa (www.arkeologi.uu.se/afr/projects/).

VIII.

Jag har tagit min utgångspunkt mera i generella frågor än i specifika problem knutna till bestämda orter. Det har också inneburit att inte rättvisa gjorts för alla de stora insatser som gjorts i utforskandet av enskilda platser. Detta är medvetet, eftersom jag inte menar att vi här inte har någon eftersatt situation (utom möjligen att mer kunde ha varit publicerat). Det jag mera efterfrågat och velat ta upp är den mera generella stadshistoriska och stadsarkeologiska situationen. Debatten har i någon mån stått stilla en längre period. Det är dags att med de goda förutsättningar som finns i dag att ånyo gripa sig an med denna och då också pröva nya vägar för studiet av urbaniseringsprocessen. I detta ligger både en utveckling utifrån de forskningstraditioner vi hittills förlitat oss på och prövande av nya perspektiv. Finns det utrymme för detta?

Noter

¹ Andersson 1971, Blom 1977.

² Andrén 1980, Blomqvist 1941, 1951, Blomqvist och Mårtensson 1963, Carlsson och Ekre 1980, Af Ugglas 1931

³ Schück 1926.

⁴ Hildebrand 1879-1903.

⁵ Schück 1926 s. 4

⁶ Pirenne 1925. Boken trycktes först på engelska efter en föreläsningsserie i USA. På franska kom den först 1927.

⁷ Weibull 1950.

⁸ Lönnroth 1957, s. 99f.

⁹ Lönnroth 1957, s. 104 f.

¹⁰ Lönnroth 1957, s. 122.

¹¹ Floderus 1941.

¹² Blomqvist 1941, 1951.

¹³ Andersson 1977, Helle och Nedkvitne 1977.

¹⁴ Hodges 1982 (1989).

¹⁵ Cinthio 1972, 1975.

¹⁶ Grøngaard Jeppesen 1981, Porsmose 1981, 1987.

¹⁷ Sporrøng 1971.

¹⁸ Här hänvisas rent allmänt till Stefan Larssons avhandling *Stadens dolda kulturskikt från 2000* (Larsson 2000) som utifrån ett lundaperspektiv kritiskt men inträngande behandlat stadsundersökningarna.

¹⁹ Andersson och Redin 1980, Andersson 1990. En bok, där frågor om kontinuitet och diskontinuitet behandlas, är Anders Andréns doktorsavhandling om de medeltida danska städerna (Andrén 1985).

²⁰ Andersson 1996.

²¹ Clarke och Ambrosiani 1993, Jensen 1991, Larsson och Hårdh 1998, Lindeblad och Nielsen 1993, Lindeblad, et al. 1997, Lundqvist 2000, Åqvist 1992 är bara några exempel.

²² Jag är egentligen lite oroad av att använda ordet process, eftersom det lätt ger ett mekaniskt och deterministisk intryck. Talar man om diskontinuiteter är det möjligt att processerna är flera i stället eller i varje fall att de ständigt modifieras med hänsyn till förändringar i omvärlden.

²³ Andersson 1972.

²⁴ Aston 1985.

²⁵ Andersson 1971.

²⁶ Laring 1961.

²⁷ Démians D'archimbaud 1980.

²⁸ Andersson in press.

²⁹ Andrén 1989.

³⁰ Shaw 1993, Sinclair, (1993) .

Litteratur

Andersson, H., 1971, *Urbanisierte Ortschaften und lateinische Terminologie. Studien zur Geschichte des nordeuropäischen Städtewesen vor 1350*. (Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora 6). Göteborg.

Andersson, H., 1972, "Zentralorte, Ortschaften und Städte in Skandinavien - Einige methodische Probleme". *Kiel Papers '72. Frühe Städte in westlichen Ostseeraum*. Kiel.

Andersson, H., 1977, "Sverige. En forskningsöversikt". *Urbaniseringsprocessen i Norden. 1. Middelaldersteder. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim 1977*. Blom, G. A. (red.) Oslo, Bergen Tromsø.

Andersson, H., 1996, "Tendencies in the Field Archaeology Concerning the Early Medieval Town in Scandinavia. Debates and Discussion". *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roma, North-West Europe. The Swedish Institute of Urban History 75 years An Anniversary Symposium, September 3rd, 1994*. Nilsson, L. och Lilja, S. (red.) (Studier i stads- och kommunhistoria (Studies in Urban History)). Stockholm.

Andersson, H., in press, "Urbanisation". *The Cambridge Medieval History of Scandinavia*.

Andersson, H. och Redin, L., 1980, *Stadsarkeologi i Mellansverige. Läge, problem, möjligheter*. (Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Rapport. Medeltidsstaden 19). Stockholm.

Andrén, A., 1985, *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. (Acta archaeologica Lundensia. Series in 8o. 13). Bonn, Malmö.

-
- Andrén, A., 1989, "State and towns in the Middle ages. The Scandinavian experience". *Theory and Society* 18.
- Aston, M., 1985, *Interpreting the Landscape. Landscape Archaeology in Local Studies*. London
- Blom, G. A. (red.), 1977, *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Oslo, Bergen, Tromsø
- Blomqvist, R., 1941, *Tusentalets Lund*. (Skrifter utgivna av föreningen Det Gamla Lund XXI-XXII). Lund.
- Blomqvist, R., 1951, *Lunds historia 1. Medeltiden*. Lund.
- Cinthio, E., 1972, "Variationsmuster im dem frühmittelalterlichen Städtewesen Schonens". *Frühe Städte im westlichen Ostseeraum. Kiel Papers' 72*. Kiel.
- Cinthio, E., 1975, "Köping och stad i det tidigmedeltida Skåne". *Ale*.
- Clarke, H. och Ambrosiani, B. r., 1993, *Vikingastäder*. Höganäs.
- Démians D'Archimbaud, G., 1980, *Les fouilles de Rougiers. Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen*. (Publications de l'U.R.A. no 6 Archéologie médiévale méditerranéenne Mémoires 2). Paris.
- Floderus, E., 1941, *Sigtuna, Sveriges äldsta medeltidsstad*. Stockholm.
- Grøngaard Jeppesen, T., 1981, *Middelalderbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. (Fynske studier 11). Odense.
- Helle, K. och Nedkvitne, A., 1977, "Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder". *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Blom, G. A. Red. (Det XVII.nordiske historikermøte Trondheim 1977). Oslo, Bergen, Tromsø.
- Hildebrand, H., 1879-1903, *Sveriges medeltid*. Stockholm.
- Hodges, R., 1982 (1989), *Dark Age Economics. The origins of towns and trade AD 600-1000*. Renfrew, C. (New Approaches in Archaeology) London.
- Jensen, S., 1991, "Dankirke-Ribe. Fra handelsgård til handelsplads". *Fra Stamme til stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Mortensen, P. och B.M., R. Red. (Jydske Arkæologiske Selskab. Skr. XXVII). Århus.
- Laring, G., 1961, "Om stadsplan och byplan i det centrala Västergötland". *Gothia* 9
- Larsson, L. och Hårdh, B. (red.), 1998, *Centrala platser Centrala frågor. Samhällstrukturen under järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist*. (Acta archaeologica lundensia. Series in 8°. 28). Stockholm.

Larsson, S., 2000, *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. (Archaeologica lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae IX). Lund.

Lindeblad, K. och Nielsen, A.-L., 1993, *Herrebro - hällrisningar och marknad. Arkeologiska undersökningar av fornlämning 51 i Borgs socken, Östergötland*. (Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Rapport 9). Stockholm.

Lindeblad, K., Nielsen, A.-L. och Riksantikvarieämbetet, 1997, *Kungens gods i Borg : om utgrävningarna vid Borgs säteri : arkeologisk slutundersökning, Borgs säteri 6702, RAÄ 276, Borgs socken, Norrköpings kommun, Östergötland*. (Rapportserie / UV Linköping, 1997:12 Linköping.

Lundqvist, L., 2000, *Järnålderns centra - exempel från Halland och Västergötland*. (Urbaniseringsprocesser i Västsverige. En utvärdering av uppdragsarkeologins möjligheter att belysa historiska processer). Göteborg.

Lönnroth, E., 1957, "Hansestäderna och Sverige". *Det nordiska syn på forbindelsen mellem hansestæderne og Norden*. Århus.

Pirenne, H., 1925, *Medieval Cities*. New Jersey.

Porsmose, E., 1981, "Den agrare bebyggelseudvikling i middelalderens Danmark". 2 *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2.

Porsmose, E., 1987, *De fynske landsbyers historie - i dyrkningsfælleskabets tid*. (Odense University Studies in History and Social Sciences 109). Odense.

Schück, A., 1926, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Uppsala.

Shaw, T., Sinclair, P., Andah, B. och Okpotot, A. (red.), 1993, *The Archeology of Africa. Food metal and towns*. (One World Archaeology. 20). London and New York

Sinclair, P. (red.), (1993), *The Development of Urbanism from a Global Perspective*. (<http://www.arkeologi.uu.se/afr/projects/BOOK/contents.htm>).

Sporrong, U., 1971, *Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrara kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke*. Lund.

Weibull, C., 1950, *Göta älvs mynning. land och städer fram i äldre medeltid*. (Göteborgs högskolas årsskrift LVI. 1950:2). Göteborg

Åqvist, C., 1992, "Pollista and Sanda - two Thousand-year-old Settlements in the Mälaren Region". *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700-1700 A.D*. Ersgård, L., Holmström, M. och Lamm, K. (red.) (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter). Stockholm.

1 februari 2001